

JENEI GYÖRGY¹

Á MODERN EURÓPAI ÁLLAM, ÁLLAMI SZUVERENITÁS, NÉPSZUVERENITÁS

MODERN EUROPEAN STATE, SOVEREIGNTY, POPULAR SOVEREIGNTY

Az Európai Unióban vita folyik a nemzetállamok jelenlegi szerepéről és jövőbeni perspektívájáról. Egyesek szerint a nemzetállam elavult, képtelen a modern kihívások kezelésére. Mások szerint a nemzetállam jelenleg és a jövőben is a modern kihívások kezelésének intézménye. A két vélemény közötti ellentét kulcskérdései a nemzetállamok helye és szerepe az Európai Unióban és az állami szuverenitás és a népszuverenitás viszonya. A tanulmány a modern európai állam történetének áttekintésével, az állam és a nemzet viszonyának, valamint a szuverenitás különböző értelmezésének feltárásával kíván hozzájárulni a vitához.

There is a great debate in the European Union on the present role of nation states and their future role. Some say that the concept of nation states is out-of-date and incapable of facing the challenges of the modern world while others believe that the nation state is a means of dealing modern challenges. The key questions of the disagreement is the place and role of nation states in the European Union and the relation of state sovereignty and popular sovereignty. This study joins the discussion by reviewing the history of the modern European state, the relation of state and nation and different interpretations of sovereignty.

1. Á MODERN EURÓPAI ÁLLAM ELŐZMÉNYEI

A hagyományos állam területi lényegű és ennyiben hasonlít a korábbi birodalmakhoz vagy éppen törzsi és nemzeti hatalmi szerveződésekhez. Története során a kései feudalizmussal lezáródó államiséget olyan expanzív természetű dinasztikus birodalmak jellemezték, amelyek hol szöveterkelttek, hol ellenségeskedtek, háborúztak egymással. Konkurensok voltak a hatalmi harcokban a városállamok és városszövetségek is.

A dinasztikus birodalmak instabilak voltak; kettős értelemben is. Belülről az elnyomott alattvalók lázongásai, jobbágyfelkelései időről-időre instabilitást eredményeztek. Hasonló következménnyel jártak azok a hatalmi harcok, amelyeket vagy az örökösödés, vagy a szeparatizmus jegyében folytattak a feudális anarchia, vagy a rendi állam időszakában.

Kívülről pedig a dinasztikus harcok veszélyeztették a stabilitást, amelyet a birodalmak területnővelő törekvései veszélyeztettek.

A hatalmukat transzcendens forrásokra alapozó államok dominálták a középkort.

¹ professor emeritus, Közgazdálkodás és Közpolitika Tanszék, Budapesti Corvinus Egyetem

Képlékeny volt az egyes államok közötti határok alakulása és szabályozatlan volt az egyes államok kölcsönös viszonya, lehetőséget nyitva a háborús és más erőszakos beavatkozások számára.

A transzcendens szuverenitás politikai túlhatalmat, önkényes beavatkozást jelentett az alattvalók életébe és az államhatárok rendszeres, erőszakos változását jelentette.

A szuverenitást minden állam transzcendens, isteni forrásból származtatta. A modern európai államokban viszont gyakorlati problémává vált az az elméleti vita, amelyet a középkorban az állami szuverenitás transzcendens és immanens lényegéről folytattak. Kik voltak a vita főbb szereplői és miben különböztek nézeteik egymástól?

2. ELMÉLETI VITÁK A TRANZSCENDENS ÉS IMMANENS ÁLLAMI SZUVERENITÁSRÓL A KÖZÉPKORBAN

A „szuverenitás” latin terminológia az ókori Rómában nem volt ismeretes. Ez eltér az „állam” etimológiai eredetétől. Hiszen már az ókori Rómában ismert volt a „status” kifejezés, amelyből számos európai nyelvben az államot kifejező szó származik. A „szuverenitás” terminológia viszont a középkori latinság „superanus” szavából eredeztethető és a XII. század után vált közzismertté.

A középkorban először a „superanus” – azaz a „szuverenitás” – terminológia transzcendens szemléletet jelentett. Eszerint a politikai főhatalom az uralkodóé, aki ezt a főhatalmát földöntúli lénytől származtatja és az emberekre, mint alattvalókra tekintett, akik engedelmességre kötelezettek. Elméletileg Jean Bodin (1530-1596) alapozta meg a szuverenitás transzcendens szemléletét. Eszerint a szuverenitás abszolút, tartós és visszavonhatatlan parancsuralom. Vagyis a szuverenitás birtokosa az abszolút uralkodó, aki csak az isteni parancsnak és az isten által meghatározott természetjognak tartozik felelősséggel. Bodin ezt a főhatalmat a „közjó” szolgálatának követelményével legitímálta. Ez az értelmezés érvényesült a középkorban az uralkodói gyakorlatban. Vagyis ebben az értelmezésben és a hozzá kapcsolódó történelmi gyakorlatban a népszuverenitás kategóriája ismeretlen volt.

A XVII. században elméleti szinten azonban a szuverenitás ezzel ellentétes, immanens értelmezése is kifejtésre került. Először Johannes Althusius (1557-1638) fejtette ki ezt. Eszerint a szuverenitás, azaz a politikai főhatalom tulajdonosa nem az uralkodó, hanem a nép. Az evilági, immanens népi megbízás felhatalmazza az uralkodót a főhatalom gyakorlására. Amennyiben az uralkodó a megbízást nem tarja be – ez kiterjed a törvényalkotásra, a háború folytatására, a bírói és pénzügyi joghatóságra –, akkor a népnek jogában áll az uralkodó leváltása. Az immanens szemléletet Hugo Grotius (1583-1645) tette teljessé azzal, hogy a természetjog transzcendens értelmezését megváltoztatta – mint írja: „A természetes jog az ész parancsa, ami arra utal, hogy a cselekvésben, magával az értelmes természettel való összhang vagy annak hiánya miatt, erkölcsi szükségszerűség vagy rútság rejlik” [Grotius, 1999: 101]. Ez azt jelentette, hogy az ember esze révén és társas ösztöne alapján rendezett közösségeket alkot és képes abban megegyezni, hogy mi áll összhangban isteni természetével. Grotius nem ateista, nem istentagadó, de számára az ember és az isten viszonyában az ember esze és társas ösztöne a meghatározó kiindulópont. Vagyis Althusius és Grotius felfogása szerint az állami szuverenitás a népszuverenitásból következik.

Az állami szuverenitás fő vitatémája a középkor folyamán a transzcendencia és az immanencia viszonyának ellentétes értelmezése volt. Ez a vita felmerült a különböző társadalmi szerződés elméletekben is. Thomas Hobbes (1588-1679) szerint a társadalmi szerződést az emberek azért kötik, hogy mindenki minden másik emberrel szemben kötelezze magát arra, hogy semmilyen

ellenállást nem tanúsít az állammal szemben, amelynek a társadalmi szerződéssel az akaratát alávetette. Az állam hatalma korlátlan, elidegeníthetetlen és oszthatatlan. Hobbes ezt a hatalmat „Leviathán”-hoz hasonlította, amely a Bibliában a nagy, legyőzhetetlen hatalom szimbóluma. Hobbes államelméletében az abszolút hatalom transzcendens forrásból táplálkozik. Ebben az elméletben a népszuverenitás nem értelmezhető.

John Locke (1632-1704) elmélete hasonlít Hobbes elméletéhez abban, amennyiben az emberek a törvényhozást, a bíraskodást és a végrehajtó hatalmat föléjük rendelt hatalommal ruházzák fel. Ez a hatalom törvényeket érvényesít, amelyet az emberek önfenntartó törekvései orientálnak. Ha viszont a fensőbb hatalom a törvényeket megszegi, akkor az emberek önfenntartó törekvéseiket érvényesítve leválthatják azt, akár forradalmi erőszak alkalmazásával is. Lényeges különbség, hogy ez az elmélet ugyan feltételezi a transzcendenciát, de – bizonyos esetekben – ezt a transzcendenciát az immanens emberi törekvések alapján is érvényesíti. Vagyis ezzel az állami szuverenitást a népszuverenitással kapcsolja össze.

David Hume (1711-1776) államelméletében minden transzcendens mozzanatot elutasít. Az emberek békét és biztonságot biztosító jogrendet hoznak létre, mert csak így tudják korlátozni az emberek között – az anyagi javak szűkössége miatt – fennálló konfliktusokat.

Ennek az immanens bázison létrehozott főhatalomnak alávetik magukat azért, hogy az össz-társadalmi hasznot érvényesíthessék az egyéni törekvéseknek keretet szabva.

Jean Jacques Rousseau (1712-1778) államelméletének nemzetközi utóélete és hatása a legjelentősebb. Ez teljesen immanens elmélet az állam eredetéről minden transzcendens mozzanatot kiküszöbölve. Ez is társadalmi szerződés elmélet, amelyben az egyes emberek deklarálják, hogy – mint Rousseau írta: „Közülünk mindenki aláveti személyét a közösségnek és mindenét, amije van, a közakarat legmagasabb vezetésének” [Rousseau, 1999: 133]. Rousseau bevezeti a közakarat kategóriáját és minden egyes emberi akaratot ennek a közakaratnak a részévé tesz. A közakarat fejezi ki a népszuverenitást. Vagyis a társadalmi szerződésből a népszuverenitás származik, nem pedig az állami főhatalom. A törvények csak abban az esetben érvényesek ha összhangban állnak a közakarattal. Különben csak erőszakos, individuális utasítások, amelyeknek nincs kötelező érvényük az egyes ember számára. A népszuverenitást olyan végrehajtó hatalom érvényesíti, amelyet a közakarat ellenőriz és ha ettől eltér, akkor a közakaratot a végrehajtó hatalommal szemben érvényesítik, ha szükséges, akkor forradalmi fellépéssel – mint Rousseau írta: „Az ember rögtön belátja, hogy sem afelől nem szükséges kérdezősködni, hogy kinek áll jogában a törvényalkotás – mert az a közakarat cselekedeteiben áll –, sem afelől nem kell érdeklődni, hogy a kormányfő a törvények fölött áll-e – mert ő az állam tagja –, sem afelől, hogy lehet-e a törvény jogtalan, mert senki sem jogtalan önmagával szemben –, sem afelől, hogyan lehet az ember egyszerre szabad és ugyanakkor a törvényeknek alávetett – mert a törvények a közakarat lajstromai csupán [Rousseau, 1999: 133]. Témánk szempontjából ez azt jelenti, hogy Rousseau elméletében az állami szuverenitás a népszuverenitáson alapul.

Rousseau a gyakorlatban ezt az elméletet akkor tartotta megvalósíthatónak, ha a demokratikus politikai berendezkedés kis terjedelmű, így a népgyűlések hatékonyan működhetnek. További előfeltétel, hogy az állampolgárok egyenlők legyenek jog és vagyon szerint. További garancia lenne, hogy közös államvallás jöjjön létre, amelyben a társadalmi szerződés és a törvények szentségét vallási dogmaként tételezik.

Rousseau elméleti álláspontja egyértelmű és konzekvens. Lezárt és összefoglalt egy több évszázados elméleti vitát és máig ható érvénnyel fejtette ki álláspontját az állami szuverenitás és a

népszuverenitás elválaszthatatlan kapcsolatáról. Hogyan érvényesült ez az elméleti alapvetés a gyakorlatban? A következő fejezetekben ezt a napjainkig tartó történeti ívet tekintjük át a modern európai állam példáján.

3. A MODERN EURÓPAI ÁLLAM LÉTREJÖTTE

Köztudott, hogy a modern európai állam és a modern polgári nemzetek nem egy időben keletkeztek. Először a modern európai állam jött létre, amelyet valamivel később a polgári nemzetek kialakulása követett. Ezért először a modern európai állam létrejöttével foglalkozunk.

A modern államiságot – a szakirodalom egyöntetű konszenzusa szerint – az 1648-as, úgynevezett vesztfáliai békétől számíthatjuk, amelyet Münsterben és Osnabrückben kötöttek. A 30 éves háborút lezáró béke deklarálta a területi szuverenitás elvét, azaz az állam területi szuverenitását leválasztotta a dinasztikus alapokról. Ez azt jelentette, hogy a szuverenitást az egyes államok dimenziójában határozta meg. Vagyis az állami szuverenitás és a népszuverenitás viszonya az egyes államok dimenziójában vetődött fel. Az alapkérdés: a népszuverenitás alapozza-e meg az állami szuverenitást, vagy az állami szuverenitás korlátozza a népszuverenitást etnikai, politikai vagy szociális alapokon?

Kétségtelen, hogy megszületett a független államokból álló új Európa, amelyben az államok teljes – külső és belső – szuverenitását deklarálták. Erre szerződtek.

A vesztfáliai szuverenitás az egyes államokat mint a belső főhatalom birtokosait határozta meg adott, egyértelműen meghatározott területen élő népesség vonatkozásában. Ugyanakkor kötelezte az egyes államokat, hogy kölcsönösen elismerjék ezt a belső főhatalmat és ne avatkozzanak bele más államok főhatalmának gyakorlásába.

A béke nyomán és alapján olyan politikai főhatalmak, hatóságok jöttek létre, amelyek előnyben voltak más, Európában létező hatalmi képződményekkel szemben. Alternatív főhatalmak voltak a városállamok, amelyek ezt a hatalmat tőkeképződésre és ezen alapuló anyagi fölényre alapozták. Alternatív képződmények voltak továbbá a városi ligák, amelyek inkább funkcionális, mint földrajzi egységek voltak. Mire alapozódott a vesztfáliai politikai főhatalmi szervezetek fölénye?

A XVI-XVII. században olyan történelmi kihívások érték Európát, amelyek a politikai hatalmaktól a kényszer és a gazdasági szerveződés új kombinációját igényelték. A modern európai államok olyan kombinációt fejlesztettek ki, amely a kényszermozzanatokat (törvény és rend, háború), valamint a gazdaság szervezési mozzanatok (adózás, kereskedelem) olyan stabilitással kapcsolta össze, amely hatékonyabb válaszokat tett lehetővé a történelmi kihívásokra, mint a városállamok és a városi ligák. Ezt a stabil összekapcsolódást nevezzük államrezonnak.

Kezdetben ugyanis az abszolút monarchiákkal nemcsak olyan városok és városállamok versengtek, mint Velence vagy Észak-Itália és Flandria, hanem olyan városi ligák is, mint a Hanza-szövetség, amelyeket nem a földrajzi kontinuitás, hanem a funkcionális közösség integrált.

A „lőpor forradalom” leértékelt a városállamok adógyűjtési, kölcsönfinanszírozási és katonai szervezeteit valamint kereskedelmi és a háborús tevékenységeinek sikerességét.

A városi ligák rövid távon alkalmatlannak bizonyultak a katonai versenyben. A városállamok viszont hosszabb távon fennmaradtak

A modern európai államok első formája a transzcendens bázisú, abszolút monarchia volt.

Széleskörű az a félreértés, hogy a modern európai állam nemzetállamként jött létre, pedig a

modern európai állam területi államként alakult ki különböző monarchiák alakjában [Renna, 1986].

Az abszolút monarchia volt a feudális államiság harmadik, egyben utolsó szakasza a feudális anarchia és a rendi állam után. Európa nyugati, délnyugati és északi részein alakult ki. Olaszországban nem jött létre az erős városállamok ellenállása, Németországban pedig a regionális hatalmak ellenállása miatt. Közép-Európa más országaiban és a Balkánon a török előnyomulás, a tatár támadások valamint az Orosz Birodalom fenyegető expanziója akadályozta meg az abszolút monarchiák létrejöttét.

Az abszolút monarchiában az embereket továbbra is alattvalóknak tekintették.

Számosan közülük azonban eljutottak a felvilágosodott abszolutizmus szintjére, amely céljának tekintette az alattvalók társadalmi helyzetének javítását, azaz az államrezont összekapcsolta a közjó szolgálatával. Ezzel a transzcendens főhatalmat belső reformokkal is erősítették. Vagyis a transzcendens állami szuverenitás lényegi ismérve maradt, de a felvilágosult abszolutizmus immanens mozzanatot, a közjó szolgálatát kapcsolta hozzá.

A vesztfáliai béke a külső szuverenitást ugyan deklarálta, de ezt rendszeresen megszegte a történelmi gyakorlatban. Folytatta azt a középkori tradíciót, hogy rendszeresen és fegyveres erőszakkal törekedett a határvonalak megváltoztatására és más államok belső főhatalmának korlátozására vagy megsemmisítésére.

A modern államiság mindenképpen stabilitást jelentett a hagyományos állam instabilitásával szemben.

Ez nemcsak a kialakuló modern európai jogállam igényévé vált, hanem a későbbiekben vizsgálzta még olyan hatalmi szerveződések is, mint az önkényuralmon alapuló birodalom, vagy a törzs-, illetve klán-szövetségen alapuló államiság (San Salvador), vagy éppen a modern városállam is (Szingapur).

4. A MODERN TERÜLETI ÁLLAM SZUVERENITÁSA ÉS A TÖRTÉNELMI KIHÍVÁSOK

A szuverenitás a területi állam lényege, nem pedig csak egy tulajdonsága. A szuverenitás feljogosít minden más állam kizárására a joggyakorlásból és a szuverenitási jogok szabad gyakorlására, és ha szükségesnek látja, akkor a jogok átruházására. Vertikális és horizontális irányba egyaránt kiterjed. A vertikális irány abban fejeződik ki, hogy milyen mértékben szab határt a szuverenitás az egyes egyén, mint állampolgár számára.

A horizontális irány olyan intézményes gyakorlati területeket jelent, amelyek elválaszthatatlanok a szuverenitástól. Ilyenek a diplomácia, az adók beszedése, a külkereskedelem, a bevándorlás ellenőrzése.

A szuverenitási jogok kiterjednek a partmenti államoknál meghatározott tengeri távolságra és minden államnál a bányászati jogokra és az ország feletti légtér meghatározott részére.

A szuverenitásból származó fennhatóság, hatalom nem tévesztendő össze a kormányzással, az irányítással. A hatalom a szuverenitásból következik, amíg az irányítás teszi az államot képessé a hatalom érvényesítésére törvények, rendeletek és szabályok segítségével.

Az állam területi szuverenitása multidimenzionális karakterű, amely változik a történelmi időben.

Megkülönböztethető például a szuverenitás alkotmányos és funkcionális dimenziója. Az állam belső területi felosztása és az erőszak monopóliuma jelenleg is az alkotmányos szuverenitás része.

A funkcionális dimenzió magába foglalta azoknak az intézményes cselekedeteknek egész sorát, amelyeket az állam törvényesen gyakorolt (extenzív mozzanat) és a hatalomnak azt a mélységét, amely átkarolta az állampolgárok életét (intenzív mozzanat) és szabályozta az élet privát szféráját.

Megkülönböztetjük a szuverenitás belső és külső dimenzióját. A belső dimenzió meghatározza az emberek és erőforrások azon körét, amely egy körülhatárolt földrajzi területen érvényes.

A külső dimenzió meghatározza az állam nemzetközi kötelezettségeit és tevékenységi körét, amelyet az állam megtehet vagy nem tehet meg a nemzetközi küzdőtéren.

Az állam területi szuverenitása történetileg változott a vesztfáliai szuverenitás óta. Meghatározott mérföldkövek és fordulópontok érvényesültek a történeti folyamatban.

Ez összefüggött azokkal a történelmi kihívásokkal, amelyek a modern európai államokat az utóbbi évszázadokban egészen napjainkig érték. Ezek a kihívások a következők:

- a nemzeti kihívás,
- a demokratikus kihívás,
- a szociális kihívás,
- a jelenlegi komplex kihívás.

Az első kihívás a nemzetké fejlődés, a nacionalizmus volt, amelyhez alkalmazkodva kifejlődött a nemzetállam. Ez ösztönző kereteket biztosított az ipari forradalom számára, ugyanakkor a különböző ütemben kiemelkedő nemzetek közötti konfliktusok forrásává vált, és elnyomta a kisebbségi jogok érvényesítésére irányuló törekvéseket. A második kihívás a demokratikus kihívás volt, amelyre az európai állam a képviselői demokrácia kifejlesztésével válaszolt. Ez az államiság a különböző társadalmi rétegek általános képviselőit intézményesítette, ugyanakkor nem tudta megfelelően kezelni a szociális különbségeket és feszültségeket. A harmadik kihívás a szociális kihívás volt, amelyre az európai állam a XX. században a jóléti államok kiépítésével válaszolt. A jóléti államban a méltányossági és/vagy az egyenlőségi értékek alapján a társadalmi jólét minimumszintjeit biztosító közszolgáltatási rendszereket építettek ki. Ezt az államiságot jelenleg komplex kihívás érte, amelynek főbb összetevői a technológiai kihívás, a gazdasági kihívás, az ökológiai kihívás és a demográfiai kihívás. erre az európai államkomplex egy válasz kialakításával reagál, amely főbb mozzanatai: a kereskedelmi állam, a virtuális állam, a versengő és lehetőségeket biztosító állam és az elmozdulás a „government” működési módtól a „governance” működési mód irányába.

4.1. A nemzeti kihívás (Államnemzet és nemzetállam)

A polgárság – feudalizmus méhében kezdődő – gazdasági megerősödése azonban kikezdte, kérdésessé tette a legitimitáció belső követelményeit. A gazdasági megerősödés következtében a polgárság olyan domináns helyzetbe került, amely megalapozta – forradalmi vagy kompromiszsumos fellépéssel – a hatalmi igényeiket új politikai rendszer kialakítására.

A polgári nemzet kialakulása a vesztfáliai szuverenitás érvényesülését új problémákkal nehezítette.

Kezdettől fogva problematikus volt az államok területi szuverenitásának kölcsönös elismerése. A vesztfáliai béke óta ez a követelmény nem érvényesült. Az abszolút monarchiák és a felvilágosult abszolutizmusok egyaránt törekedtek az államok határainak erőszakos megváltoztatására. Ez az erőszak folytatódott a polgári nemzetek bázisán kiépült államiságokban is.

A polgári nemzetek kiépülése a belső szuverenitás szempontjából is új kihívás elé állította a területi államokat. A társadalmi átrétegződés feszültségeket váltott ki a társadalmat alkotó heterogén etnikai identitású rétegek viszonyának alakulásában és az élesedő szociális különbségekkel terhelt társadalmi rétegek viszonyában is. Ez érvényes volt a nemzeti kihívásra adott területi állami válaszok mindkét típusára, az államnemzetre és a nemzetállamra is. Ugyanakkor a feszültségek különböző módon jelentkeztek a két típusban.

A polgárság igényeinek hatására a transzcendens szuverenitás az immanens szuverenitás dominanciája irányába mozdult el. Az államot leválasztják a vallási háttérről. Az embereket alattvalókból állampolgárokká nyilvánítják, akik civil társadalmat alkotnak.

Tekinthető-e ez a fordulat a rousseau-i népszuverenitás megvalósulásának? Semmiképpen sem. Rousseau olyan kis demokráciát képzelt el, amelyben a népgyűlés könnyen lebonyolítható. A polgároknak jog és vagyon szerint lehetőleg egyenlőknek kell lenniük.

Ugyan a polgári államok kialakulásakor a civil társadalom létrejöttét egyben a népszuverenitás megvalósulásának tekintették, azonban rövidesen kiderült, hogy a népszuverenitás az etnikai és szociális különbségek és feszültségek miatt a kialakult polgári államok keretében nem valósult meg. Vagyis a népszuverenitás nem alapozta meg az állami szuverenitást rousseau-i értelemben.

Az államépítés és a nemzetépítés összekapcsolódott. A polgári nemzetvé válás kihívására adott válasznak két változata alakult ki. Az államnemzeti változat kiindulópontja az új forradalmi úton létrejött állam volt, amely felülről-lefelé új társadalmi struktúrát és egységes polgári kultúrát alakított ki (Franciaország, Nagy-Britannia). Az állam alakította ki a nemzetet. Az államnemzet kialakulásának másik alváltozata is létrejött Spanyolországban. Itt az állam nem volt képes olyan erőteljes kulturális homogenizálásra, mint a francia állam. Ennek jelenkori következménye, hogy a mai spanyol államiságban fennmaradt és megerősödött a baszk és katalán nemzeti identitás, amely regionális államalkotó erőként és hivatalos nyelvként is megjelent.

A másik változatban – ezt kultúrnemzetnek nevezik – először egységes polgárság jött létre a társadalmi átrendeződés és új egységes kultúra kifejlesztése után és a folyamat végén következett a polgári nemzetállam (Németország, Olaszország). Ez szünteti meg a városállami hatalmi képződményeket, a fejedelemségeket Németországban és a városállamokat Olaszországban.

A nemzetvé válás – akár államnemzeti, akár nemzetállami úton ment végbe – olyan államalakulatokat eredményezett, amelyben az állami szuverenitás bázisa és hajtóereje a polgári nemzet volt, ezért ezeket az intézményeket nemzetállamoknak nevezzük.

A nemzetállam kialakításának ideológiai bázisa a nacionalizmus volt. Ez az ideológia egyszerre volt integratív és konfliktusos természetű. Két alváltozata a német és a francia. A német közelítésben a nemzetfogalom etnikai eredeten alapszik, míg a francia közelítésben az állampolgári jogokon és kötelezettségeken. A nacionalizmus ideológiája kétféle síkon épül ki. A német romantikus filozófusok (Herder, Fichte, Schelling, Schiller) a nacionalizmus lényegének a nemzeti önmeghatározást tartották. Vagyis a nacionalizmus természetes ősi érzület, és nem egyéb a rokonság kifejeződésénél [Kedourie, 1960]. A francia közelítésben a nacionalizmus az állampolgári szabadságjogok alapján kezdeményezi a nemzetépítést.

Az integratív funkció tartalma a közösségi kohézió, a nemzeti összefogás. Nemzeti érzést, nemzeti elkötelezettséget jelent, amely a nemzet egyes tagjainak erkölcsi nemesedését, tudásszintjének emelését, értékes munkateljesítményét ösztönzi. Természetes módon az államhoz tartozó etnikumokkal szemben is ugyanezt az igényt támasztják. Az ezen az alapon nyugvó hazafiúi érzés integráló erőként szolgálja a közösségek életminőségének javítását. A belső szuverenitásban ez a funkció az állami szuverenitást és a népszuverenitást közelíti egymáshoz. A nacionalizmusnak ez a típusa pozitív hatású ösztönző erő.

A konfliktusos funkció viszont feszültségeket okoz a domináns nemzet és a kisebbségek nyelvi és kulturális identitása között és feszültségek forrásává válik a különböző nemzetek közötti érintkezésben.

Az államnemzeti és nemzetállami változatot egyaránt jellemzi, hogy a szuverén belső főhatalom olyan heterogén társadalmi bázison alapult, amelyben az egyes társadalmi rétegek viszonyában polarizálódó feszültségek érvényesültek. Ez abból következett, hogy az egyes társadalmi rétegeket a XIX. században a történelemben páratlan mértékű gazdasági haladás ellentmondásosan érintette, gyarapodást és elnyomorodást egyaránt eredményezett. Az állam belső szuverenitása nem jelentett népszuverenitást, hanem csak a haladásban érdekelt rétegek döntési privilégiumát.

További korlátot jelentett, hogy az államhatárok és a nemzeti határok a folyamatok döntő többségében nem fedték egymást. A kisebbségek nem vettek részt a szuverenitás gyakorlásában. Az államok hátrányos helyzetbe kényszerítették az etnikai kisebbségeket.

Feszültségek alakultak ki, mert az etnikai kisebbségek egyenlő jogokat követeltek. Vagyis két vonatkozásban is korlátozták és megsértették a népszuverenitást.

Ez felvetette a nemzetállam belső szuverenitásában a horizontális és vertikális szuverenitás viszonyának problémáját. A belső szuverenitás intézményrendszere horizontálisan kiépült ugyan, de vertikálisan aránytalanságok mutatkoztak a különböző társadalmi rétegek között a szuverenitás érvényesítésében. Ez felvetette az általános, titkos és egyenlő választójog bevezetésének szükségességét és az egyes szociális rétegek szociális helyzetének egyenlőtlenségeinek problematikáját. A demokratikus és szociális deficit kihívásként jelent meg, amely további változatokat igényelt.

A külső szuverenitás feszültségei is kiéleződtek. Ez a XX. század elején világháborút eredményezett. Azonban a problémákat, a nemzetiségek, kisebbségek hátrányos helyzetét nem oldotta meg és a szociális feszültségek is tovább éleződtek. Sőt! A békekötések nyomán kibontakozó folyamatok lerakták egy újabb világháború alapjait. Ugyan az I. világháború után deklarálták a kisebbségek számára az önrendelkezés jogát, ezt az I. világháborút követő békékben is megígérték, de nem tartották be. Ez napjainkig tartó társadalmi feszültségeket, konfliktusokat eredményezett, mert az egyes nemzetállamokban éles ellentétek mutatkoznak a nemzetiségi-kisebbségi problémák kezelésében.

Napjainkra a nemzetállamoknak két típusa alakult ki. Az egyik típusban a többségi nemzet egyenlő jogokat biztosít az etnikai kisebbségeknek. A többségi nemzet és az etnikai kisebbségek egy államban egyenlő jogú állampolgárokká integrálódnak. Az integratív funkció úgy érvényesül, hogy az etnikai heterogenitás és sokszínűség jellemzi a nemzetet. A másik típusban az egyenlő jogokat csak formálisan deklarálják, de a gyakorlatban olyan politikai nemzet kialakítására törekednek, amely korlátozza az etnikai kisebbségek gazdasági szerveződését, oktatási és kulturális intézményeit. Asszimilációs célzatú politikát folytatnak. Ebben a típusban a nemzetállam célja a homogenizálás.

Az etnikai kisebbségek számára az államok homogenizáló változatában a népszuverenitás korlátozott az etnikai kisebbségek számára. Vagyis az állami szuverenitás és a népszuverenitás összekapcsolódása nem valósult meg.

4.2. Közvetlen, közvetett és részvételi demokrácia

A nemzeti kihívásra adott válaszok nyomán létrejött államviszonyok szociális feszültségei, nemzetiségi problémái és egymásközi konfliktusai a korlátozott népszuverenitású nemzetállamokban a politikai rendszerek demokratikus irányba történő elmozdulását tette szükségessé. Követelményként jelentkezett az állami szuverenitás és a népszuverenitás összekapcsolódása a népszuverenitási bázis erősítésével.

A közvetlen demokrácia ideális megoldásnak tűnt John Stuart Mill és Jean-Jacques Rousseau tanai szerint. Ezt az álláspontot az ókori görög városállamok népszavazáson alapuló demokratikus politikai rendszere ihlette. Mill és Rousseau az állampolgárok közvetlen és aktív bevonását tartotta szükségesnek a politikai döntésekbe. Ez a követelmény a közvetlen demokratikus politikai rendszer, a kis demokráciákat közvetlenül irányító népgyűléssel nem volt megvalósítható a polgári államban, amely nagyszámú, különböző szociális helyzetű és etnikai identitású népességet foglalt magában. Szemléleti különbség is volt az ókori görögök és a polgári állam szabadság és egyenlőség eszménye között – mint ezt Gulyás Gyula megfogalmazza: „A klasszikus görögök sem az egyenlőséget, sem a szabadságot nem tekintették az ember természetadta tulajdonságának: a szabadságot is mesterséges intézménynek tartották, amely csak a városállamban s annak demokratikus uralmi formájában valósulhat meg, mert az ember »csak a vele egyenrangúak között lehet szabad« és csak az államon belül (a zsarnok és a vadember nem szabad). A görögök – ellentétben a modernekkel – nem a mai értelemben vett szabadság- és emberi jogokat értették, hanem egyfajta »uralomnélküliséget« és az erkölcsileg helyeselt politikai célok megvalósítására való képességet. [Gulyás–Jenei, 2002: 14].

A polgári állam kifejlesztette a demokráciát, de az igazgatási feladatok természete olyan politikai demokráciát igényelt, amelyben a képviselői demokrácia, a közvetett rendszer dominált és a népszavazás csak alkalmasszerűen érvényesült. A társadalmi igények változtatták a képviselői demokrácia tartalmi feladatait: például a szavazók körének szélesítése (nők szavazati joga), a tárgyalási témák bővülése (például felelősség a költségvetés helyzetéért, a cserearányokért, regionális tervezés stb.). Az állam felelősségi köre fokról-fokra bővült. Schumpeter a következőképpen definiálta a közvetett demokrácia lényegét, mint írja: „a politikai döntéshozás olyan intézményes elrendezése, amelyben a hatalmi igényeket az emberek szavazataiért folytatott versengéssel érvényesítik” [Schumpeter, 1947: 269].

Dahl szerint a kiteljesedett közvetett demokráciának hét alapvető ismérve a következő: a politikai szféra alapvető szabály- és intézményrendszere, az Alkotmány; a választott tisztviselők

szabad és igazságos választása; minden felnőtt szavazóképes és minden szavazat egyenértékű; minden felnőtt választható tisztségekre; szabad véleménynyilvánítási jog, a kormány bírálatát is beleértve; állampolgárok joga a kormányzati információk mellett más információk igénybe vételére; az állampolgárok joga politikai pártok, érdek- és nyomásgyakorló szervezetek létrehozására [Dahl, 1996]. Egyértelmű, hogy a közvetett demokrácia kiteljesedése a népesség részvételének szabályozásával növelte a népszuverenitás szerepét az állami szuverenitás gyakorlásában.

A XX. század végére a társadalmi csoportok igényei túlléptek az időszakos, rendszeres bele szóláson és az esetenkénti népszavazáson. Intézményes részvételt igényeltek a szavazások közötti döntéshozatalban is, amely túlmutatott a közvetett demokrácia keretein [Beer, 1965]. Ez újból felvetette a népszuverenitás és az állami szuverenitás összekapcsolásának szükségességét. A népszuverenitás kritériumává az intézményes szociális és civil dialógus tartalmas és megfelelően időzített működése vált. A kormányzatok igényelni kezdték a társadalmi és civil szervezetekkel történő együttműködést és konszenzusra történő törekvéssel törekedtek a döntések végrehajtásának megkönnyítésére. A társadalomban pedig kibontakozott a különböző társadalmi rétegek (fogyasztók, nyugdíjasok, szülők, páciensek) érdekérvényesítési tevékenysége és együttműködési készsége. Ez új szakaszt nyitott a modern polgári demokráciák történetében, amelyet részvételi vagy poszt-parlamentáris demokráciának neveznek [Jordan–Richardson, 1987].

Napjainkban az új szakaszra történő átmenet aktuális feladat. Az egyes országok az átmenet különböző szakaszában tartanak és problémák is mutatkoznak a folyamatban. Számos ország viszont megrekedt a képviseleti demokrácia szintjén, amelyben az állami szuverenitáshoz a népszuverenitás csak közvetetten, parlamenti közvetítéssel kapcsolódott, pedig a poszt-parlamentáris átmenetet különböző társadalmi szerveződések igénylik. Ezt a szintet számos országban „túlnőtték” és kényszerítették az államot intézményes csatornák létesítésére a döntéshozatalba történő bekapcsolódás számára.

Ezen túlmenően az átmenet során is jelentkeznek problémák. Például a konzultációs csatornák nagyon sokszor formálisan működnek és nem teszik lehetővé a részvételt a döntéshozatalba. Nem működnek rendszeresen, nem érkeznek be időben a döntéshez szükséges információk.

Összegezve megállapítható, hogy a modern európai nemzetállamok egy része a poszt-parlamentáris demokrácia intézményes csatornáinak működtetésével halad az állami szuverenitás népszuverenitási alapjainak megerősítésében. A menet közben óhatatlanul jelentkező problémákra a megoldásokat a kormányok és a társadalmi valamint a civil szervezetek együttesen keresik.

Sok állam viszont megrekedt a képviseleti, azaz a közvetett demokrácia szintjén, vagy csak vonatottan, a társadalmi igényektől elmaradva halad a részvételi demokrácia irányába. Vagyis ezeknél az országoknál csak hiányos az állami szuverenitás és a népszuverenitás összekapcsolása. A népszuverenitási megalapozásról nem is beszélve.

4.3. A szociális kihívás és a jóléti állam

Már a demokratikus átalakulás kezdeti szakaszában a közvetlen és a közvetett demokrácia által dominált politikai rendszerekben nyilvánvalóvá vált, hogy a problematikus szociális helyzetű társadalmi rétegek nem képesek vagy nem akarnak részt venni a demokratikus folyamatokban.

Már a XIX. század második felében nyilvánvalóvá vált, hogy a népszuverenitás bázis-funkciójának nemcsak politikai, hanem szociális korlátai is vannak. Már a XIX. század közepén fel-

ismerték, hogy a kritikus szociális helyzetű rétegek, a poláris szociális feszültségek megakadályozzák a széleskörű részvételt. Ekkor jelentős társadalmi csoportok nyomorodtak el, ami nem részvételt, hanem a formálódó renddel szembeni ellenállást váltott ki. A szociális különbségek kiegyenlítése az állami szuverenitás érvényesítésébe történő bekapcsolódást korlátozta, szélsőséges mértékben akadályozta. Pedig az állami szuverenitás és a népszuverenitás összekapcsolódásának önálló előfeltétele a társadalmi csoportok olyan szociális helyzetének kialakítása, amely lehetővé és kívánatosá teszi a széleskörű részvételt.

A szociális kihívásokra adott válasz a népjóléti állam kialakítása és működtetése volt. A fordulatot Bismarck állama jelentette, amelyet a nemzetközi szakirodalom egyöntetűen és egyértelműen a jóléti állam csíraformájának tekint. Ez az állam mérsékelte a szociális feszültségeket az állami beavatkozás eszköztárával. 1881-től kezdődik a társadalompolitikai beavatkozás. Két alapvető területen bontakozik ki: az egészségügy-társadalombiztosítás és az oktatás. „A folyamat nyitánya 1881-ben I. Vilmos császár novemberi üzenete a szociális reformok bejelentéséről. A folyamat előre lépése az 1883. évi törvény a betegbiztosításról (évi 2000 márka jövedelem alatti munkások és alkalmazottak kötelező betegbiztosítása, később kiterjesztve a közlekedési és mezőgazdasági dolgozókra). Ezt követi 1884-ben a teljes körű balesetbiztosítás, 1889-ben a rokkantsági és öregségi biztosítás. Ezzel teljes körű társadalombiztosítási rendszer épül ki, amely nincs jövedelemszinthez kötve, és a terheket az állam, a munkáltató és a munkavállaló közösen viseli. A folyamat második lépése a népoktatási törvény, amely az alapfokúoktatás szintjén kötelező népoktatást vezet be” [Jenei, 2008].

A bismarcki intézkedésekben kifejezésre jut a jóléti állam kettős funkciója: az integratív és a legitimatív funkció. A társadalombiztosítási rendszer szolgáltatásaival a munkásmozgalmak betegsegélyző pénztára nem versenyezhetett. A legitimatív funkció pedig kifejezésre jutott abban, hogy a társadalombiztosítás nem állampolgári jogon járt, hanem a szocialisták tömegbázisát, az ipari munkásokat célozta meg. A népoktatási törvény nyomán olyan iskolarendszer épült ki, amelynek oktatási színvonala nemzetközi minta volt. Egyszerre biztosított jól megalapozott ismeretekkel rendelkező munkaerőt, és „kihúzta a talajt a munkásművelődési egyletek alól.” [Jenei, 2008:160].

A bismarckiánus állam nemzetközi hatása széleskörű volt. A skandináv országokban 1891 és 1913 között teljes körben kiépült a társadalombiztosítás intézményrendszere. A XX. században a svédek nemcsak átvették a német megoldásokat, hanem lényegesen tovább is fejlesztették. Erősítették az integratív funkciót és a népi részvétel számára is szilárd szociális alapokat hoztak létre. Miben nyilvánult meg a továbblépés? Miközben a 20-as években egy sor ország a klasszikus liberalizmus eszközeit alkalmazta, Svédország fordulatot kezdett egy széles körű, számos területre kiterjedő társadalompolitika kiépítésére. Ennek a törekvésnek forrásvidékénél szociálpolitikai megfontolásokat találunk; a folyamat azután átfogó alakot öltött, kiterjedve a családpolitikától az egészségpolitikán, az oktatáspolitikán át a foglalkoztatáspolitikára is.

Megerősítették és modernizálták a szociális ellátási rendszert és új elemeket is kifejlesztettek. Hagyományos szemléletben a munkanélküliséget a közmunka rendszerével enyhítették. Ez a közmunkarendszer a hagyományos evangélikus munkaerőkölcsönön és a paraszti munkaszemléleten alapult, a közmunkarendszert hagyományosan kiegészítette a szegények segélyezése, és most ehhez hozzáillesztették a munkanélküliek pénzbeni támogatását is.

A szociális ellátási rendszer újszerűen szabályozta a családi segélyezést és a nőkérdést Alva és Gunnar Myrdal 1934-ben megjelent rendkívüli hatású könyve (*A népesedés válsága*) után. Elfo-

gadták a könyv alapszemléletét, miszerint a népesedés olyan szociális erőforrás, amelyet mennyiségileg és minőségileg is fejleszteni kell.

A Myrdal-féle szemléleten alapuló javaslatok két alapvető célt szolgáltak: egyrészt nyíltan vállalt, akkor radikálisan feministának számító szemléletben hangsúlyozták, hogy a házasságot és a gyermekek nevelését sokkal vonzóbbá kell tenni az asszonyok számára; másrészt javítani kell a gyermekek életkörülményeinek minőségét.

Más országok is követték a piaci redisztribúció okozta szociális problémák mérséklését állami beavatkozással. Például Roosevelt elnök az 1933-as világválság után a jóléti állam irányába mozdult el. Az 1933-as agrártörvényben elrendelte az agráremelés csökkentését a farmerek kárpótlásával; az Ipari Újjáépítési Törvényben szabályozta a munkaidőt, munkabér-minimumot állapított meg, munkanélküli-hivatalokat állított fel. Vagyis a klasszikus liberalizmus szemszögéből tekintve égre kiállt bűnököt követett el: megtiltotta a farmereknek, hogy termeljenek, kivette a pénzt az egyik ember zsebéből és a másinak adta kárpótlásként, illetve munkanélküli segélyként. A gazdaságpolitikában alkalmazni kezdték a tervgazdálkodás elemeit.

Nagy-Britannia a II. világháború idején dolgozta ki az állam jóléti elkötelezettségét átfogóan érvényesítő programot. 1942-ben Lord William Beveridge dolgozta ki az alapvető irányt, 1949-ben pedig Thomas Humphrey Marshall a „szociális állampolgárság elvét” is megfogalmazta.

A modern nemzetállamok körében a II. világháború után a jóléti államiság általánosan kibontakozó-kiteljesedő tendencia lett. Különböző típusok alakultak ki: az angolszász, a skandináv és a reziduális típus. Közös sajátosságuk volt, hogy a piaci és az állami redisztribúcióval szociális egyensúlyt teremtettek, többek között a következő intézkedésekkel: a biztosított juttatások köre egyre szélesebb, a fizetett szabadság egyre hosszabb, a munkaidő egyre rövidebb lett, az ingyenes, állampolgári jogon biztosított iskolázás, egészségügyi ellátás és nyugdíj mellett átképzési költségeket is nyújtottak, fizetett szülési szabadságot, szubvencionált lakásbérletet és számos más juttatást biztosítottak.

Ebben a tipológiában sajátos helyet foglal el a bismarckiánus hagyományokon nyugvó szociális piacgazdasági modell, amelyet az NSZK fejlesztett ki a II. világháború után. A szociális piacgazdaság lényege, hogy a társadalmi biztonság komplex, teljes körű rendszerét állítja fel (ez önmagában klasszikus szocialista alapcél érvényesítése lenne), de ezt a rendszert egy működőképes piaci versenyrendszer alapján működteti. A gazdaságban versenyrendszer érvényesül, és a piaci rendszert az állami redisztribúció nem zavarhatja meg. Viszont az állami redisztribúció is piackonform formában történik, vagyis a társadalmi biztonság megteremtésében piackonform eszközöket alkalmaznak. Így nincs olyan kritikus pontja (küszöbértéke) az állami redisztribúciónak, mint a jóléti állam többi típusainál. Egyesek szerint ez a kombináció tulajdonképpen nem a jóléti állam egyik típusa, hanem eredeti, valószínűleg utánozhatatlan modell, amely a gazdasági versenyt elegyíti szociális biztonsági követelményekkel.

A XX. században a jóléti állam kiteljesedése is hozzájárult az állami szuverenitás és a népszuverenitás funkcionális összekapcsolódásához a népszuverenitás szociális megalapozásával.

Századunkban azonban a 2008-as gazdasági világválság olyan krónikus szociális problémaválságot eredményezett, amely nemcsak az állami szuverenitást gyengítette, hanem képlékenyítette a népszuverenitáshoz fűződő viszonyát is.

4.4. Az állam jelenlegi kihívásai és a válasz problematikája

Napjainkban az európai szuverén nemzetállamot komplex kihívás érte. A komplex kihívás négydimenziós: technológiai, gazdasági-pénzügyi, ökológiai és demográfiai dimenziókkal.

A technológiai kihívás két fő összetevője a nukleáris fegyverek terjedése, amely veszélyezteti a nemzetállamok védelmi funkcióját, a tömegkommunikáció forradalmasodása pedig globális termelési stratégiák kifejlődését eredményezi, amely a nemzetállam szabályozó funkcióját gyengíti [Strange, 1996].

A gazdasági-pénzügyi kihívás a pénzpiacok és a termelés globalizálásában nyilvánul meg. Ez sebezhetővé teszi az egyes állami valutákat és korlátozza az állam gazdaságirányító szerepét [Stopford–Strange, 1991].

Az ökológiai kihívás az egyes nemzeteken túlnyúló problémákat tartalmaz, a környezet-szennyezésnek nincsenek nemzeti határai, sőt egyes veszélyek a bolygó egészére kiterjednek. Az egyes szuverén államok nem rendelkeznek kellő eszköztárral a problémák kezelésére [Goldblatt, 1997].

A demográfiai kihívás egyes régiókban a népesség elöregedéséből, más régiókban a népességrobbanásból származik. A következmény, hogy a menekültek (éhínség, politikai üldöztetés, emberi jogok megsértése) és a gazdasági migránsok száma növekvő [Agnew, 1994]. Ez kölcsönös függőséget hoz létre az egyes nemzetállamok mint migrációs célállamok között és stratégiai koordinációt igényel a népességrobbanásból származó problémák mérséklésében.

Minden egyes kihívás olyan természetű és mértékű, amelyekben az egyes nemzetállamok adekvát és hatékony választ csak akkor képesek adni, ha szuverenitásukat együttesen gyakorolják. Az állami szuverenitást új mozzanattal kell bővíteni, mert egyedül, izoláltan gyakorolt nemzetállami szuverenitás nem lehet eredményes, még erős nemzetállamok esetében sem. Az állami szuverenitás csak úgy őrizhető meg, ha az állami szuverenitást interdependens szuverenitással bővítik. Csak így lehet kialakítani a partnerséget a globális erőkkel és a képességet a globális veszélyek kezelésére.

A kérdés az, hogy az interdependens szuverenitást hogyan alakítják ki?

A gazdasági kényszerek és politikai támadások formájában megnyilvánuló „felülről-lefelé” kezdeményezések nem lehetnek eredményesek, mert az egyes nemzetállamok szuverenitását korlátozzák, csökkentik. Ezzel a kihívásokra adott válaszadási képességek csökkennek. Márpedig a válaszadási képesség erősítése a fő cél. Ennek kell kialakítani az optimális feltételeit, amely csak „alulról-felfelé” irányuló folyamat lehet, hiszen a „felülről-lefelé” folyamat eredménye formálisan deklarált és sikertelen. Az így létrehozott intézmények „papírpaplaták”, amelyek vagy nem működnek vagy az első megpróbáltatásra összeomlanak.

Az egyes nemzetállamoknak a kölcsönös tisztelet, valamint az érdekek kölcsönös ismerete alapján folytatott célirányos, a tényeket figyelembe vevő párbeszéd eszközeivel lehet csak olyan, a régiókra, az európai kontinensre vagy a bolygóra kiterjedő összefogást kialakítani, amely közös, koordinált akciókban és stratégiák kidolgozásában egyaránt megnyilvánulhat. Csak ebben az esetben lehetséges, hogy az állami szuverenitás interdependens dimenziójának kidolgozása a népszuverenitás érvényesítésével összekapcsolódva történhet.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Beer, S. H. (1965): *Modern British Politics: Parties and Pressure Groups*. Faber & Faber, London
- Dahl, R. A. (1996): *A pluralista demokrácia dilemmái*. Osiris Kiadó, Budapest.
- Goldblatt, D. (1997): „Liberal Democracy and the Globalization of Environmental Risks” in: McGrew, A (szerk.): *Transformation of Democracy*. 78-79.
- Grotius, 101 old. (Idézi: Peter Kunzmann – Franz-Peter Burkard – Franz Wiedmann: Atlasz. Filozófia. Akadémiai Kiadó Kft. Budapest. 1999.)
- Gulyás Gy. és Jenei Gy. (2002): *Összehasonlító közpolitika*. Aula Kiadó, Budapest
- Jenei Gy. (2008): *Bevezetés a társadalompolitikába*. Aula Kiadó, Budapest 160.
- Jordan, A.G.-Richardson, J. J. (1987): *British Politics and the Policy Process*. Unwin Hyman, London
- Kedouire, E. (1960): *Nationalism*. Hutchinson, London
- Renna, T. (1986): *Theories of Kingship. Dictionary of the Middle Ages* 7. Charles Scribner’s Sons, New York 259-271.
- Rousseau, 133 old. (Idézi: Peter Kunzmann – Franz-Peter Burkard – Franz Wiedmann: Atlasz. Filozófia. Akadémiai Kiadó Kft. Budapest. 1999.)
- Rousseau, uo. (Idézi: Peter Kunzmann – Franz-Peter Burkard – Franz Wiedmann: Atlasz. Filozófia. Akadémiai Kiadó Kft. Budapest. 1999.)
- Schumpeter, J. (1947): *Capitalism, Socialism and Democracy*. Allen&Unwin, London
- Strange, S. (1996): *The retreat of the State: The Diffusion of Power in the World Economy*. Cambridge University Press, Cambridge
- Stopford, J. és Strange, S. (1991): *Rival States, Rival Firms: Competition for World market Shares*. Cambridge University Press, Cambridge
- Goldblatt, D. (1997): „Liberal Democracy and the Globalization of Environmental Risks” in: McGrew, A. (szerk.): *Transformation of Democracy* 78-79.